

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ 2

«СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ЗНАННЯ»

для студентів 2 курсу історичного факультету (заочна форма навчання)

1. Поняття прикладної та фундаментальної соціології.
2. Що таке теоретична та емпірична соціологія.
3. Теоретична соціологія: поняття макро- та мікросоціології.
4. Рівні соціологічного знання: загальносоціологічні теорії, теорії середнього рівня (спеціальні соціологічні теорії), знання, здобуті за допомогою емпіричних соціологічних досліджень.
5. Соціологія як поліпарадигмальна наука.
6. Поняття соціологічного дослідження. Різновиди соціологічних досліджень.
7. Основні етапи підготовки та проведення соціологічного дослідження.
8. Програма соціологічного дослідження: основні елементи.
9. Методи збору соціологічної інформації: спостереження, опитування, аналіз документів. Кількісні (анкетне опитування, формалізоване інтерв'ю) та якісні (неформалізовані інтерв'ю, глибинні інтерв'ю, фокусовані групові інтерв'ю, біографічний метод тощо) методи соціологічного дослідження.
10. Поняття «одиниця спостереження», «генеральна сукупність», «вибіркова сукупність», «репрезентативність вибірки».
11. Вибірка соціологічного дослідження. Типи вибірки.
12. Різновиди запитань в анкетних опитуваннях та формалізованих інтерв'ю.

Сучасна соціологія має складну структуру. Існують різні підходи та критерії виокремлення тих чи тих елементів цієї структури. Так, з огляду на можливість використання соціологічного знання чи то у вирішенні конкретних соціальних проблем, чи то для розвитку самої соціологічної науки, її теорії та методології можна виділити *прикладну і фундаментальну соціологію*.

Головним завданням *прикладної соціології* є вивчення актуальних проблем життєдіяльності суспільства з метою пошуку оптимальних варіантів їх вирішення. Специфічною особливістю прикладної соціології є дослідження конкретних соціальних явищ, концентрація уваги на тих компонентах соціальної системи, які безпосередньо пов'язані з людиною, впливають на її діяльність.

На відміну від прикладної соціології, метою і завданням *фундаментальної соціології* є побудова і вдосконалення основ самої соціологічної науки, збагачення її теорії та методології.

Зазначимо, що розподіл соціології на фундаментальну та прикладну має умовний характер, бо кожна з них безпосередньо чи опосередковано робить певний внесок у вирішення як наукових, так і практичних завдань.

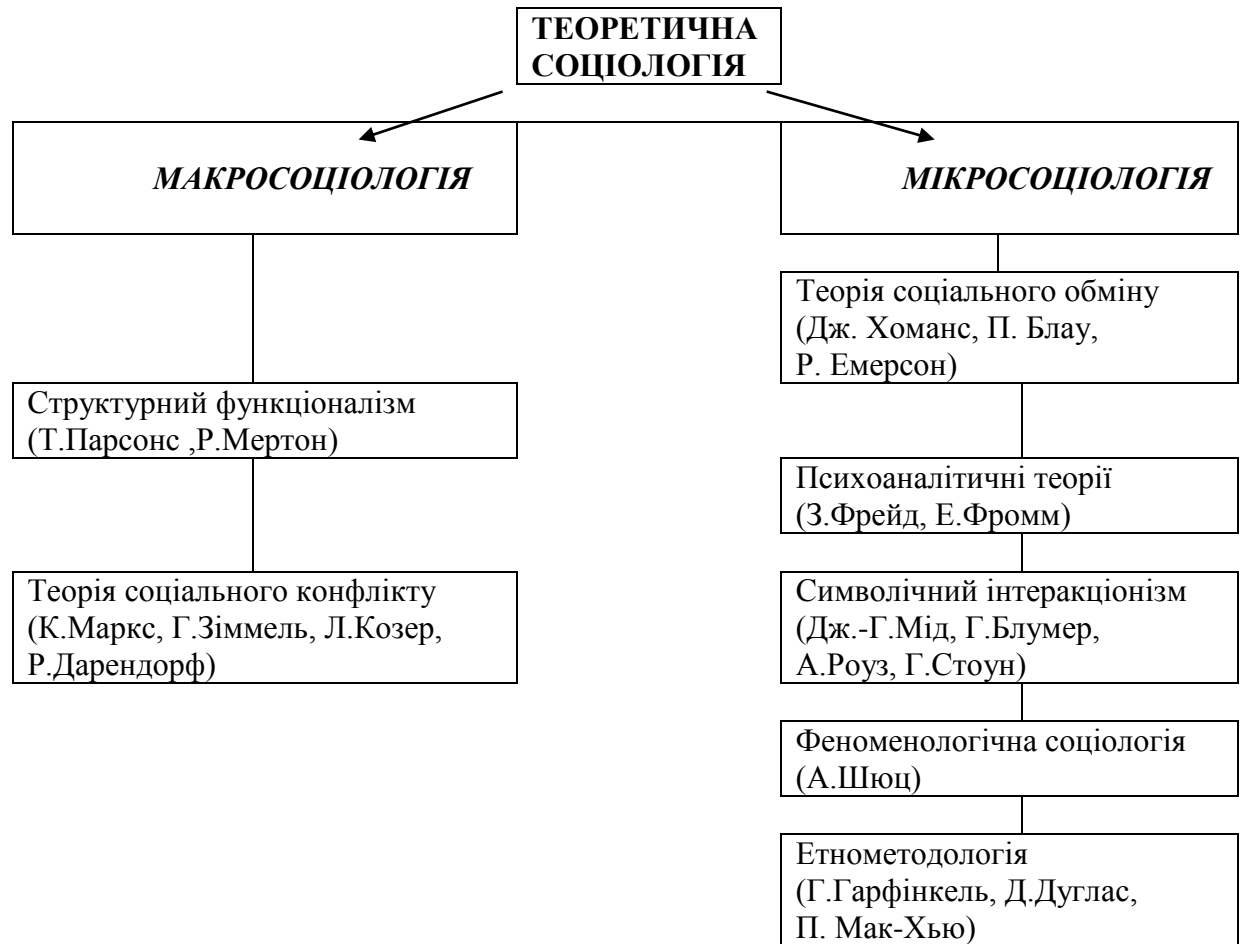
Отже, поняття «*фундаментальна*» та «*прикладна*» соціологія визначають лише певні аспекти, спрямованість соціологічного знання, його цільову установку – переважно пізнавальну чи практичну.

На відміну від цього, поняттями «*теоретична*» та «*емпірична*» соціологія визначають специфіку соціологічного знання та рівень його абстракції. *Емпіричною* називають соціологію, орієнтовану на збір та аналіз різноманітних соціальних даних, що здійснюється за допомогою специфічних методів (кількісних чи якісних), методик та технік соціологічного дослідження.

Теоретична соціологія – це сукупність наукових тверджень, ідей, гіпотез, концептуальних підходів, напрямів, течій, «напрацьованих»

класиками соціологічного знання та сучасними вченими для осмислення соціокультурної реальності у певному часово-просторовому континуумі.

Сучасну теоретичну соціологію можна представити наступним чином:

Як бачимо, сучасну теоретичну соціологію складають макро- та мікросоціологічні теорії. Підкреслимо, що **макросоціологічні теорії** у своєму дослідженні суспільства, виявленні закономірностей становлення та розвитку соціальних систем виходять з аналізу великих спільнот (соціальних груп, страт, націй тощо). Згідно з макросоціологічним підходом різні мікропрояви і процеси (поведінка особистості, міжособистісні відносини тощо) розглядаються під кутом зору закономірностей макрорівня. До **макросоціологічних** належать теорії засновників соціології **О.Конта** та **Г.Спенсера**, які розглядали суспільство як систему взаємопов'язаних та

взаємозалежних частин, кожна з яких необхідна для існування цілого (суспільства). «Макросоціологами» були й такі видатні вчені минулого, як **Е.Дюркгейм, М.Вебер, К.Маркс, Т.Парсонс, Р.Мертон, К.Девіс**, а також такі соціологи сучасності, як **Р.Дарендорф, Л.Козер, Дж.Даймонд та Г.Ленскі, М.Е.Ольсен, Р.Сведберг та ін..** Вважається, що макросоціологічні концепції панували в соціології приблизно до 1920–х років. Широкий розвиток емпіричних досліджень у 30-ті роки минулого сторіччя змусив ці концепції дещо поступитися місцем *мікросоціологічним теоріям*, в межах яких здійснюється аналіз «мікрооб'єктів»: міжособистісних взаємодій, стосунків, комунікативних зв'язків у малих групах, поведінки особистості, окремих соціальних явищ, процесів тощо. В основу мікросоціологічного аналізу покладено дослідження повсякденної взаємодії людей. З цих позицій макросоціологічні явища розглядаються представниками мікросоціології як неправомірні абстракції, реальність яких неможливо довести емпірично.

З огляду на те, що у центрі уваги мікросоціології знаходиться міжіндивідуальна взаємодія, представники різних мікросоціологічних теорій нерідко зверталися до психологічних ідей щодо пояснення людської поведінки.

Найвідомішими прибічниками мікросоціологічного аналізу суспільства були такі дослідники, як **Дж.Хоманс, Дж.Мід, Г.Блумер, П.Блау, Р.Емерсон, З.Фрейд, А.Роуз, Г.Стоун, А.Шюц, Г.Гарфінкель та ін..**

Виокремлюючи мікро- та макросоціологічні теорії, деякі дослідники визначають їх як «поведінкові» та «інституційні». «Поведінкові» (мікросоціологічні) концепції аналізують суспільство, так би мовити, «знизу», акцентуючи на індивідуальній чи груповій поведінці, варіанти якої можуть бути найрізноманітнішими. В «інституційних» (макросоціологічних) теоріях суспільство задається «згори», оскільки основна увага приділяється соціальній системі в цілому та структурам, що її утворюють, зокрема таким соціальним інститутам, як економіка, політика, мораль, релігія, сім'я, освіта тощо.

Ось як розрізняє макро- та мікросоціологічні підходи до аналізу соціальної реальності відомий французький соціолог **Раймон Арон** (1905-1983): «Соціологія є дослідження, що претендує на науковий підхід до соціального як такого або на елементарному рівні міжособистісних відносин, або на макрорівні великих сукупностей, класів, націй, цивілізацій, чи, використовуючи розхожий вираз, глобальних суспільств».

Щоб більш повно розкрити відмінності між такими напрямками сучасної теоретичної соціології, як макро- та мікросоціологічний підходи до аналізу суспільства, наведемо короткі характеристики основних напрямків та теорій, що склалися в межах кожного з цих підходів.

Почнемо з макросоціології, зокрема з огляду головних положень **структурного функціоналізму**, сутність якого полягає у виокремленні елементів соціальної системи, що підлягають дослідженню, та у визначенні їх місця, значення (*функції*) у цій системі. Розглядаючи суспільство як *систему*, деякі представники структурно-функціонального підходу порівнюють його (суспільство) з організмом. При цьому у суспільстві визначається щось на зразок органів, функціонування яких забезпечує життєздатність соціуму в цілому. Так, один із засновників цього напрямку англійський соціолог Г. Спенсер саме наявністю у суспільстві структурної диференціації, яка супроводжується диференціацією функцій, доводив доцільність аналогії суспільства і організму. Отже, теоретики структурного функціоналізму акцентували на тому, яку роль (функцію) відіграють ті чи інші елементи суспільної системи, ті чи інші соціальні феномени у підтриманні та відтворенні соціального порядку. Так, наприклад, Е.Дюркгейм досліджував роль суспільного розподілу праці у житті соціуму, у підтриманні його єдності.

Сприймаючи суспільне життя як нескінченну множину та переплетіння взаємодій людей, структурні функціоналісти намагалися не тільки визначити систему, в якій ці взаємодії здійснюються, але й знайти сталі елементи у самій системі, аспекти відносно сталого в абсолютно рухомому, тобто

віднайти структури соціальної системи. Структури не пов'язані однозначно з конкретними індивідами, але вони є позиціями участі індивідів у системі. Функції є тим, що виконується структурними елементами; заповнення тих чи інших структурних позицій означає для діючих індивідів набуття певного соціального статусу та виконання певної соціальної ролі. Система повинна забезпечувати розподіл індивідів за структурними позиціями, де їх діяльність у відповідності з рольовими настановами слугуватиме задоволенню індивідуальних потреб та реалізації певних соціальних функцій.

Фундаментальні розробки у галузі структурного функціоналізму належать американському соціологу Т. Парсонсу. У своїй концепції Т.Парсонс доводить, що будь-яка система має дві осі орієнтацій; 1) внутрішнє/зовнішнє (система орієнтується або на події навколишнього середовища, або на свої власні потреби); 2) інструментальне/консуматорне (орієнтація пов'язана або з нагальними, актуальними «засобами», або з довгостроковими потребами та цілями.) У зовнішній орієнтації системи виникають категорії адаптації та ціледосягнення, у внутрішній – інтеграції та підтримання прихованого взірця у системі. Ці категорії, за Т.Парсонсом, можуть бути використані для аналізу будь-яких соціальних систем, на будь-якому рівні (аж до сім'ї з її розподілом ролей). Головними механізмами підтримки та відтворення соціального порядку Т.Парсонс вважав **соціалізацію**, тобто інтеріоризацію (засвоєння) людиною норм і цінностей певного суспільства (чи соціальної групи), реалізація яких в індивідуальній діяльності та поведінці й забезпечує соціальну стабільність, автентичність суспільства в цілому та його окремих елементів (соціальних спільнот, соціальних інститутів тощо).

Великий внесок у розвиток структурно-функціональної теорії зробив американський соціолог Р. Мертон. Розробляючи свою власну концепцію, він виходив із трьох принципів: 1) функціональної єдності суспільства (узгодженість функціонування всіх його частин); 2) універсального функціоналізму (функціональність – корисність всіх соціальних явищ);

3) функціональної необхідності. Основна теорема «функціонального аналізу», за Р.Мертоном, наголошує: як одне і те ж явище може мати різні функції, так і одна і та ж функція може виконуватися різними явищами. При цьому функціональний результат сприяє виживанню системи, її адаптації до навколишнього середовища. Те, що не сприяє виживанню та адаптації, є «дисфункцією». Р.Мертон також вводить у науковий обіг поняття **явної** функції (це наслідок події чи вчинку, який був викликаний навмисно) та **латентної** (прихованої) функції (це наслідок, отримання якого не входило у наміри діючого індивіда, і він не знає, що його викликало).

Соціологічне теоретизування, в тому числі у контексті макросоціологічного аналізу суспільства, було спрямовано не тільки на пошуки відповіді на питання, як можливий соціальний порядок, завдяки чому забезпечується стабільність суспільства, але й прагнуло з'ясувати, як і чому змінюється соціум, що обумовлює його трансформацію. Відповіді на ці питання дають, у тому числі, **теорії соціального конфлікту**. Головною ідеєю цих теорій є визнання соціального конфлікту найважливішим чинником суспільного розвитку.

Конфліктний підхід перш за все пов'язують з іменами **Карла Маркса** (1818-1883) та **Георга Зіммеля** (1858-1918).

Теорії, засновані на ідеях К.Маркса щодо ролі конфлікту в житті суспільства, його революційних перетвореннях, називають **діалектичними теоріями конфлікту**. У сучасній соціології представником цієї традиції є німецький соціолог **Ральф Дарендорф** (1929). Учений вважає соціальні конфлікти результатом опору існуючим у будь-якому суспільстві відносинам панування і підпорядкування. Проте, на відміну від марксизму, за яким основою соціальної конфліктності є протистояння економічних інтересів антагоністичних класів (рабовласників та рабів, феодалів та селян, капіталістів та пролетаріїв), Р.Дарендорф розглядає соціальну конфліктність як універсальну властивість соціальних систем, природний продукт їхньої структурованості та інтегрованості. Подавлення конфлікту, за

Р.Дарендорфом, - це шлях до його загострення. Натомість «раціональна регуляція» соціального конфлікту сприяє «еволюції», що контролюється, так би мовити, керованим змінам у суспільстві. Хоча причини конфліктів існували та будуть існувати завжди, «ліберальне» суспільство, на думку дослідника, може їх узгоджувати на рівні конкуренції між індивідами, групами і класами. З огляду на це, «раціональне приборкання» соціального конфлікту, вважає Р.Дарендорф, має бути одним із головних (якщо не головним) завдань політики.

Конфліктні теорії, що виходять з концепції Г.Зіммеля, називають **функціональними теоріями конфлікту**. До цієї версії конфліктного підходу в соціології належить концепція відомого американського вченого **Льюїса Козера** (1913-2003), який визначав соціальний конфлікт як ідеологічне явище, яке відображує прагнення та почуття соціальних груп та індивідів у боротьбі за владу, обмежені ресурси, зміну статусу, перерозподіл доходів, переоцінку цінностей тощо. Він підкреслював, що будь-яке суспільство має явні або потенційні соціальні конфлікти, які виступають визначальним елементом соціальної взаємодії та сприяють руйнуванню чи укріпленню соціальних зв'язків. Якщо у «закритих» суспільствах соціальні конфлікти поділяють суспільство на дві ворожі групи або два ворожих класа, підривають основи колективної «злагоди», погрожують руйнуванням соціальних зв'язків та самої суспільної системи завдяки революційному насильству, у «відкритих», «плюралістичних» суспільствах ці конфлікти мають «вихід», а соціальні інститути охороняють суспільну злагоду. Цінність конфліктів, їх позитивна функція, на думку Л.Козера, полягають в тому, що вони захищають суспільство від застою та забезпечують можливість соціальних інновацій.

Прибічники теорій соціального конфлікту по-різному пояснюють причини конфліктів. Так, наприклад, французький учений А. Турен вбачає їх у психологічних особливостях особистостей та різних соціальних спільнот. За К.Боулдінгом, Л.Крайсбергом, М.Крозье та інш., соціальні конфлікти

обумовлюються протистоянням груп, які переслідують несумісні цілі. Д.Белл вважає, що класова боротьба як найбільш гостра форма соціального конфлікту пов'язана з перерозподілом доходів.

На відміну від К.Маркса, який акцентував на антагоністичному характері соціальних конфліктів, оскільки розглядав, як зазначалось вище, перш за все конфлікти між антагоністичними класами, більшість конфліктологів розглядають конфлікти як неантагоністичні протиріччя, які можуть бути врегульованими.

Отже, структурно-функціональний та конфліктний підходи до аналізу суспільства є конфронтуючими напрямками соціологічного теоретизування. Особливої гостроти «змагання» між ними набуло у 1950-1960 роки, чому сприяли ідеологічне та воєнне протистояння у тогочасному світі. Тим не менш, науковці, зокрема Л.Козер, вважали, що кожна з цих теорій – структурно-функціональна та конфліктна – може забезпечити розв'язання специфічних дослідницьких завдань: перша, аналізуючи проблеми стабілізації, усталеності соціальної системи, друга, розглядаючи проблеми її модернізації та розвитку.

А тепер звернемося до короткого викладення основних положень деяких **мікросоціологічних теорій**.

Почнемо з **теорії соціального обміну**. В межах цієї теорії обмін різними типами діяльності розглядається як фундаментальна засада суспільних відношень, на якій зростають різноманітні структурні утворення (влада, статус, престиж, конформізм та інші). Існують два висхідних положення теорії соціального обміну: 1) в поведінці людини переважає раціональне, що спонукає її до одержання певних «користей» (грошей, товарів, послуг, престижу, поваги, успіху, схвалення, дружби, любові і т.д.); 2) процес соціальної взаємодії витлумачується як постійний обмін між людьми різними «користями». «Обмінні угоди розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а всі

більш складні структурні утворення (соціальні інститути та організації) пояснюються як зростаючі на обмінних відношеннях.»

Видатний представник соціологічної теорії соціального обміну **Дж.Хоманс** (1910-1989), вирішуючи питання про взаємозв'язок макро- та мікрорівня соціальної реальності, зводить ціннісно-нормативний рівень соціальних відносин (норми, ролі, статус та інш.) до психологічних принципів взаємного обміну «нагородами», не визнаючи при цьому якісну своєрідність соціальних структур. Вдаючись до «обмінних операцій» з оточуючими, людина прагне одержати «винагороди» та уникнути «покарань» та «прорахунків». Отже, соціальна поведінка – це майже завжди раціональний обмін. Вступаючи в соціальні відносини, індивіди вдаються до розрахунків цінності винагороди, що пропонується їхніми партнерами для обміну, а також до розрахунків витрат, яких вони можуть зазнати.

Послідовник Дж.Хоманса **П.Блау** (1918), пояснюючи макросоціальні відношення, головну увагу приділяє ціннісно-нормативному аспекту процесів обміну. Він вважає, що, починаючи обмін, кожна людина робить припущення щодо прагнень іншої особи, дізнаючись про її потреби. При цьому кожний індивід намагається найкращим чином представити себе для того, щоб переконати партнера, що він має ті цінності, якими прагне володіти партнер.

Р.Емерсон (1925) розширює концептуальну базу теорії соціального обміну завдяки таким поняттям, як «мережі» соціального обміну та «продуктивний обмін». Це дозволяє йому перейти від дослідження відносин у малій групі до аналізу більш широких структурних зв'язків.

Отже, теорія соціального обміну, пояснюючи закономірності функціонування суспільства, звертається до людської поведінки, яка розглядається як процес, завдяки якому індивіди задовольняють один одного, обмінюючись значущими послугами та вигодами.

До **мікросоціологічних** належать й **психоаналітичні теорії**, які засновані на соціально-філософських та соціологічних ідеях та концепції

З.Фрейда (1856-1939) та його послідовників. Головна проблема психоаналітичних теорій – це проблема конфлікту особистості та суспільства. На думку багатьох представників цього напрямку, цивілізація, соціальні та моральні норми, заборони, санкції, соціальний контроль, репресії придушують природні потяги або потреби людини, що призводить до прогресуючого відчуження, незадоволеності, деформації характеру, розвитку неврозів і таке інше. Разом з тим існуючі соціальні норми та інститути розглядаються психоаналітиками як необхідна умова виживання людини, її адаптації до соціальної реальності. З огляду психоаналітичних теорій, соціальні дії індивідів можуть зумовлюватися як свідомими, так і, що трапляється частіше, позасвідомими психологічними процесами. До позасвідомих проявів особистості З.Фрейд відносить ворожість, деструктивність, прагнення експлуатації людини людиною тощо. Особлива роль у мінімізації деструктивної людської поведінки, на думку З.Фрейда, належить культурі, яка сприяє переходу зовнішніх заборон у внутрішні норми людини, засвоєнню нею моральних цінностей, що притаманні певному суспільству (чи соціальній групі).

В межах психоаналітичних теорій існують також ліберальні та радикалістські течії (Д.Рісмен, Е.Фромм, Г.Маркузе, фрейдомарксизм), у фокусі яких – ідея повного знищення існуючих соціальних, моральних, політичних норм та інститутів, звільнення первісних людських потягів, трансформації характерів завдяки двоєдиній – сексуальній та соціальній – революції або завдяки комунітарному руху та психоаналітичній техніці.

Ще одна мікросоціологічна теорія – **символічний інтеракціонізм** – виникла як реакція на недооцінку, зокрема в межах психологічного знання, соціальних чинників у розвитку психічних процесів, людської поведінки в цілому. Символічний інтеракціонізм акцентує на аналізі соціальної взаємодії переважно в її **символічному змісті**. Ґрунтуючись на переконанні, що природа людини та упорядкованість суспільного життя є продуктами *соціальної комунікації*, повсякденної взаємодії людей, їх постійного

взаємоприспосовування, прихильники цього напрямку розглядають соціальну взаємодію (**інтеракцію**) як таку, що відбувається не безпосередньо (за схемою «стимул-реакція»), а опосередковується певними символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення (такими символами можуть бути вираз обличчя, жест, інтонація тощо). Особливу увагу представники цього напрямку приділяють аналізу мови – головного символічного «медіуму» взаємодії.

Безперервний комунікаційний процес, завдяки якому індивіди та групи взаємним пристосуванням включаються в узгоджені дії, і є, з погляду представників символічного інтеракціонізму, реальним суспільним буттям людини.

Символічному інтеракціонізму притаманне бачення соціального процесу як такого, що виробляє та змінює соціальні значення, постійно визначає та перевизначає ситуації взаємодії їх учасниками. У ході цього перевизначення змінюється й об'єктивне (з точки зору індивідів, що взаємодіють) середовище соціальної діяльності. Найбільш вагомим внеском у розвиток символічного інтеракціонізму є творчість **Джорджа Герберта Міда** (1863-1931).

Зазвичай виокремлюють дві школи цього наукового напрямку: Чикагську (Г.Блумер, А.Стросс, Т.Шибутані та ін.) та Айовську (М.Кун, Т.Партленд). Для першої притаманний інтерес до процесуального аспекту взаємодії, до моменту становлення соціальних речей та явищ; для другої – акцент на вивченні стабільних, сталих символічних структур. Полемізуючи з макросоціологами, інтеракціоністи докоряли їм тим, що вони оперують «пустими» абстракціями (на кшталт «культура», «соціальна структура», «соціальний розвиток» тощо). Неправомірність застосування цих понять у контексті соціологічного аналізу суспільства представники символічного інтеракціонізму вбачали в тому, що відповідним їм феноменам приписується статус реалій, які нібито існують поза поведінкою конкретних індивідів і виступають визначальними чинниками цієї поведінки.

До символічного інтеракціонізму примикає так званий **соціодраматургічний підхід**, прибічники якого (К.Берк, І.Гофман, Х.Данкен) пояснюють соціальне життя як реалізацію «драматургічної» метафори, аналізуючи взаємодію у таких термінах, як «актор», «маска», «сцена», «сценарій» та ін.. Так, в основу концепції **Ірвінга Гофмана** (1922-1982) покладена ідея гри як незаперечної передумови існування людей у суспільстві, як необхідного способу соціального життя.

Мікросоціологічний аналіз суспільства притаманний такому напрямку соціологічного знання, як **феноменологічна соціологія**. В його межах суспільство розглядається як явище, що створюється та постійно відтворюється у повсякденній взаємодії індивідів, у процесах міжособистісної комунікації. Засновником цього підходу вважається **А.Шюц** (1899-1959). Прибічники феноменологічної соціології намагаються теоретично осягнути соціальний світ у його суто людському бутті, у співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями та мотивами практично діючих соціальних індивідів. З точки зору представників цього напрямку, соціальне життя втрачає об'єктивний характер і може бути зведеним до уявлень про суспільство та до взаємодії і взаємовпливу цих уявлень у свідомості індивідів. Це обумовлюється тим, що, на думку феноменологів, соціальний порядок створюється людьми, а, отже, дійсність певною мірою залежить від їхньої інтерпретації цієї дійсності. Індивіди, з огляду феноменологічної соціології, не є бранцями структури, вони постійно створюють та змінюють її у своєму повсякденному житті. Теоретичний доробок А.Шюца був покладений в основу численних концепцій феноменологічної орієнтації в соціології. Серед них треба назвати структурну соціологію Едварда Тиріак'яна (1929), соціологію знання Пітера Бергера (1929) та Томаса Лукмана (1927), когнітивну соціологію Ларона Сікурела (1928), етнометодологію Гарольда Гарфінкеля (1917) та ін.. Зупинимось більш докладно на останній із них.

Отже, **етнометодологія** – це напрямок у соціології, в межах якого методи етнографії та соціальної антропології, зокрема методи дослідження примітивних культур, використовуються як загальна методологія соціальних наук. Засновник етнометодології Г.Гарфінкель підкреслював, що предметом етнометодології є процедури інтерпретації, несвідомі, нерефлексовані механізми повсякденної соціальної комунікації між людьми.

Етнометодологія засновується на певних теоретичних допущеннях: 1) на ототожненні соціальної взаємодії з мовною комунікацією; 2) на ототожненні дослідження з тлумаченням та інтерпретацією дій та мови іншого – співрозмовника; 3) на виділенні двох рівнів в інтерпретації – розуміння та розмови; 4) на ототожненні структурної організації розмови з синтаксисом повсякденної мови. Для представників етнометодології соціальна реальність не має об'єктивних характеристик, вона конструюється під час мовної комунікації. Соціокультурна реальність розглядається етнометодологами як потік неповторних, унікальних ситуацій.

Прибічники етнометодологічної перспективи в соціології підкреслюють відносність позитивістського (макросоціологічного) ідеалу пояснення суспільства, який передбачає природничо-наукову за характером об'єктивність та обґрунтованість узагальнень. Автори навчального посібника з соціології за редакцією С.Макеєва підкреслюють, що етнометодологія наполягає на необхідності суттєвого перегляду самих засад соціологічного знання, щоб якомога точніше відобразити надзвичайно складну, тонку, двоїсту і конструктивну природу соціальних феноменів. Своїм розумінням соціального устрою етнометодологи стверджують можливість індивідів та їх об'єднань встановлювати та підтримувати соціальний порядок завдяки здатності логічно конструювати події зсередини.

Підсумовуючи короткий огляд макро- та мікросоціологічних теорій, наведемо характеристику, яку дає цим теоріям **Н.Смелзер**. «Соціологи, - пише він, - досліджують суспільство на двох рівнях: мікро- та макрорівні. Мікросоціологія вивчає спілкування людей у повсякденному житті –

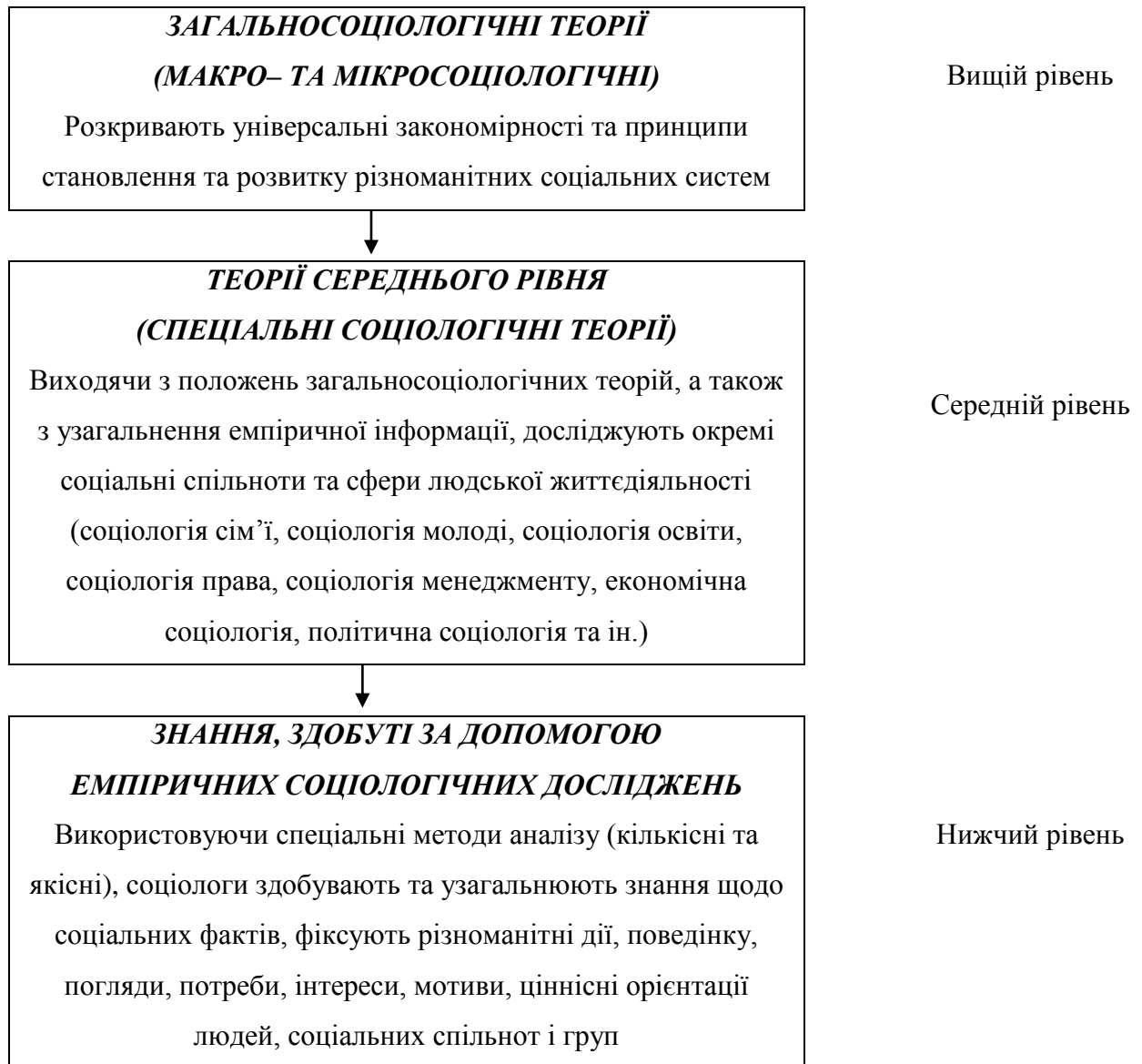
інтерацію, їх взаємодію. Дослідники, які працюють у цьому ключі, вважають, що соціальні явища можна зрозуміти лише на підставі аналізу тих смислів, яких люди надають цим явищам при взаємодії один з одним. Головна тема їхніх досліджень – поведінка індивідів, їхні вчинки, мотиви, значення, які визначають взаємодію між людьми, яка, у свою чергу, справляє вплив на стабільність суспільства або зміни, що в ньому відбуваються.

Макросоціологія головну увагу приділяє моделям поведінки, які допомагають зрозуміти сутність будь-якого суспільства. Ці моделі, які ми інакше називаємо структурами, включають такі суспільні інституції, як сім'я, освіта, релігія, а також політичний та економічний устрій. Люди, від самого народження залучені до цієї системи соціальних структур, зазнають їх глибокого впливу. Макросоціологи приділяють головну увагу вивченню взаємозв'язків між різними частинами суспільства, вони намагаються виявити також, як змінюються ці взаємозв'язки».

Зазначимо, що у 80-х роках минулого сторіччя опозиція макро- та мікросоціології поступається місцем спробам їх синтезу. На думку багатьох сучасних соціологів, такий синтез може стати вагомим чинником розвитку соціологічного теоретизування. На шляху інтеграції макро- та мікрорівня соціологічного аналізу вже сьогодні є певні результати. Серед них треба назвати теорію «структурації» **Ентоні Гіденса** (докладніше про його творчість див. нижче), в межах якої акцентуються структурні властивості соціальних систем як передумова та результат людської діяльності; теорію «інтеграції свободи і примусу в процесі соціальної дії і соціального порядку» **Дж.Александера**; інтеграцію теорії дії та теорії систем у творчості **Юргена Хабермаса та ін.**

Крім зазначених вище елементів структури соціологічного знання (фундаментальна та прикладна, теоретична та емпірична соціологія), в сучасній соціологічній науці виділяються **три рівні** аналізу суспільства: **вищий, середній та нижчий** (див. схему)

РІВНІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Виділення різних рівнів соціологічного знання обумовлено різною мірою узагальнення одиниць соціологічного аналізу. Найбільша міра узагальнення притаманна *загальносоціологічним теоріям*, які досліджують *соціетальні* особливості соціального розвитку, тобто аналізують закономірності та механізми функціонування суспільства в його глобальному та локальному вимірах, взаємозв'язок між окремими частинами соціального цілого, формують методологічні підходи до соціологічного аналізу суспільства.

До загальносоціологічних теорій належать названі вище та інші макро- та мікросоціологічні теорії. Тобто вищий рівень системи соціологічного

знання складається із багатьох теорій. Немає однієї єдиної загальносоціологічної теорії, яка б пояснила чи допомогла б зрозуміти соціальний світ в усьому його розмаїтті, у безлічі проявів та перетворень.

«Багато соціологій для одного світу» - так визначає відомий польський соціолог Петер Штомпка **поліпарадигмальність** сучасного соціологічного знання. Щоб з'ясувати, що це означає, звернемось до поняття «наукова парадигма», яке запропоновано **Томасом Куном** (1922) та означає модель, взірець постановки та вирішення проблем, а також систему певних висхідних положень, що конституюють наукову картину світу. Отже, коли говорять про поліпарадигмальність соціології (чи будь-якої іншої науки), мають на увазі існування багатьох таких моделей. Зазначимо, що поліпарадигмальність притаманна не тільки сучасній соціології. Сьогодні, мабуть, жодна галузь знання (науково-природничого, суспільного чи гуманітарного) не має однієї єдиної теорії, яка б всебічно пояснювала світ природи, світ суспільства чи світ людини. Навіть фізика, яку визнають найрозвинутішою із природничих наук, не має такої теорії. Отже, поліпарадигмальність – це «нормальний» стан будь-якої сучасної науки.

Розглядаючи питання поліпарадигмальності в соціології, В.Ядов підкреслює, що парадигмою «в соціології є таке системне уявлення про взаємозв'язки між різними теоріями, яке включає: а) прийняття певної загальної для даних теорій філософської («метафізичної») ідеї про соціальний світ з відповіддю на критеріальне питання: що є «соціальне»?; б) визнання деяких загальних принципів, критеріїв обґрунтованості та вірогідності знання відносно соціальних процесів та явищ та, нарешті, в) прийняття певного загального кола проблем, які підлягають або, навпаки, не підлягають дослідженню в межах даної парадигми».

Існує багато класифікацій соціологічних парадигм чи метатеорій¹. Дж.Рітцер, якого вважають одним із перших авторів метатеоретичних

---

¹ Метатеорія - теорія, що вивчає мову, структуру та властивості деякої іншої (об'єктної) теорії. У метатеорії можна виділити дві частини: синтаксис, що вивчає структурні та дедуктивні властивості теорії; та семантику, що розглядає питання, пов'язані з інтерпретацією теорії.

побудов у соціології, виокремлює три соціологічних парадигми: 1) парадигму соціальних фактів, 2) парадигму соціальних конструкцій, 3) парадигму соціальної поведінки. Кожна з цих парадигм стверджує своє бачення соціального світу. В першій акцентується обумовленість соціального світу понадіндивідуальними соціальними структурами (як, наприклад, у теорії Е.Дюркгейма, про яку мова піде нижче); в межах другої суспільство сприймається як сукупність соціальних суб'єктів, що інтенціонально діють («розуміюча» соціологія М.Вебера з її теорією соціальної дії (нижче див. про це докладніше)); третя парадигма фокусує увагу на поведінці цих суб'єктів (біхевіоризм²).

На думку В.Ядова, принципові відмінності між соціологічними парадигмами (метатеоріями) визначаються відповідями на такі ключові питання: суспільства змінюються а) за об'єктивними закономірностями, що не залежать від людей, б) зміни продукують соціальні суб'єкти (колективні або індивідуальні), в) чи має місце і те, і інше.

На сучасному етапі розвитку науки загальний парадигмальний зсув, підкреслює російський дослідник, обумовлений черговим переосмисленням наукової картини світу, ствердженням його мінливості, процесуальності.

У соціології цей зсув детермінований різким зростанням динамізму соціальних змін: глобалізацією, розпадом системи соціалістичних країн, суттєвим підвищенням рівня природних, техногенних і соціальних ризиків. Отже, якщо змінюється світ, то чи може залишатися незмінною соціальна теорія, що претендує на його пояснення та розуміння, чи може не змінюватися її предмет та критерії обґрунтованості соціального (в тому числі соціологічного) знання? Множинність пояснення досліджуваних соціальних феноменів та процесів як критерій обґрунтованості соціального знання

---

² Біхевіоризм – (від англ. *behavior* — «поведінка») — напрям у сучасній соціології, психології, соціальній психології, згідно з яким соціальна поведінка людини є реакцією на різні зовнішні стимули і подразники. В основі біхевіористських досліджень соціальної поведінки лежить схема «стимул-реакція». При цьому представниками соціального біхевіоризму ігнорується роль як індивідуальних особливостей людини, так і її соціальної природи.

обумовлює поліпарадигмальність сучасної соціології³, існування численних загальносоціологічних теорій, тобто теорій найвищого рівня узагальнення.

Іншою мірою узагальнення характеризуються **теорії середнього рівня** або **спеціальні соціологічні теорії**, які аналізують окремі *сфери суспільного життя*, різноманітні **соціальні феномени** та соціальні процеси, відтворення та розвиток окремих соціальних спільнот та соціальних інститутів тощо.

Поняття «**теорії середнього рівня**» було запропоновано американським соціологом **Р.Мертоном**. Головним призначенням цих теорій, на його думку, є «посередництво» між загальносоціологічними теоріями, які відрізняються високим рівнем абстракції, та емпіричними соціологічними дослідженнями.

Існує безліч спеціальних соціологічних теорій. Жоден соціологічний словник не містить переліку всіх цих теорій, оскільки зробити це надзвичайно важко (якщо взагалі можливо). Справа в тому, що розвиток суспільства, зміни, що відбуваються в ньому, обумовлюють появу нових і нових галузей соціологічного знання (теорій середнього рівня). Так, сучасні трансформаційні процеси в Україні, що кардинально перетворюють усі сфери життя нашого суспільства – від економіки і політики до побуту людей, призвели до становлення таких спеціальних соціологічних теорій, як електоральна соціологія, соціологія підприємництва, соціологія бідності, інформаційна соціологія, соціологія реклами, соціологія менеджменту, соціологія туризму, соціологія соціальної безпеки, соціологія свободи тощо. Що стосується знання, здобутого за допомогою **емпіричних соціологічних досліджень**, то воно представляє нижчий (але не менш значущий, ніж вищий та середній) рівень соціологічного знання. Цим знанням притаманна найменша міра абстрактності, бо емпіричні дослідження фіксують **конкретні соціальні факти**.

---

³ Ті ж причини (неоднозначність, множинність пояснення і т.д. феноменів та процесів, що відбуваються в природі) обумовлюють поліпарадигмальність природничих наук, про що йшлося вище.

Отже, що таке **емпіричне соціологічне дослідження**? У науковій літературі існує багато дефініцій (визначень) цього поняття. На нашу думку, соціологічне дослідження можна визначити як спеціально організований процес, який здійснюється фахівцями (соціологами) та спрямовується або на отримання нового знання щодо закономірностей функціонування та розвитку суспільства в цілому чи окремих соціальних спільнот, інституцій, суспільних феноменів та процесів, або на вирішення конкретних практичних завдань життєдіяльності суспільства.

Соціологічні дослідження можна **класифікувати** за різними критеріями. Так, **за їх масштабом** виокремлюють **міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, місцеві** тощо, **за часом проведення** – **довготривалі та оперативні**.

За рівнем знань про об'єкт дослідження виокремлюють **розвідувальні** (їх мета – збирання інформації про досліджуваний об'єкт (в разі, коли такої інформації бракує) задля вияву проблемної ситуації та формування гіпотез), **описові** (проводяться, коли знань про об'єкт достатньо для формулювання гіпотез) та **аналітико-експериментальні** (використовуються при наявності достатніх знань про об'єкт, що дозволяє вивчати функціональні взаємозв'язки та причинно-наслідкові відносини).

За цілями соціологічні дослідження поділяють на **фундаментальні та прикладні**. Перші спрямовані на отримання нового знання про суспільство та процеси, що в ньому відбуваються, тобто власне на розвиток соціологічної науки. Прикладні дослідження, використовуючи отримане знання, мають на меті вирішення конкретних проблем життєдіяльності суспільства чи його окремих складових.

Дослідження бувають **разовими та повторними**. Останні дозволяють порівнювати дані, отримані у першому та наступних дослідженнях, та виявляти тенденції розвитку досліджуваного соціального феномену чи процесу. До **повторних** досліджень відносять: **панельні**, метою яких є аналіз змін, що відбуваються у тій чи іншій соціальній групі протягом певного

проміжку часу; **когортні**, що спрямовані на вивчення проблем життєдіяльності представників одного покоління; **трендові**, мета яких – повторне дослідження тих самих соціальних процесів, суб'єктами яких є різні групи людей; **моніторингові**, тобто дослідження, які здійснюються з певною періодичністю (скажімо один раз на рік чи на півроку), що забезпечує постійне отримання соціологічної інформації щодо стану певних процесів, які відбуваються у суспільстві.

Ще одним різновидом соціологічних досліджень є так звані **пілотажні** (або пробні) дослідження, які проводяться для перевірки якості інструментарію (наприклад, анкети чи бланку формалізованого інтерв'ю при проведенні кількісних досліджень).

Дослідження, об'єктом якого є одне і те ж явище, називається **монографічним**. Його здійснюють задля детального аналізу даного явища.

Підготовка та проведення соціологічного дослідження здійснюється у декілька етапів.

Перший - це **визначення соціальної проблеми, проблемної ситуації**, яка склалася у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства (соціальній групі, інституті тощо), обумовлюється певним соціальним протиріччям та потребує свого вирішення. Тільки за умови виявлення такої ситуації проведення емпіричного дослідження має сенс.

Другий етап підготовки дослідження передбачає розробку його **програми**, яка є одним із найважливіших соціологічних документів, що містить у собі методологічні, методичні та процедурні засади дослідження певного соціального об'єкту.

За своєю суттю **програма соціологічного дослідження** - це **викладення** теоретико-методологічних засад процедур усіх етапів дослідження (збору, обробки та аналізу інформації). Як науковий документ програма соціологічного дослідження повинна відповідати певним вимогам щодо її змісту та структури.

Програма дослідження має дві складові частини - **методологічну** та **процедурну**.

У свою чергу, **методологічна** частина складається з таких підрозділів, як визначення проблемної ситуації; формулювання об'єкту та предмету дослідження, його мети та завдань; уточнення та інтерпретація основних понять; попередній системний аналіз об'єкту дослідження; гіпотези дослідження. Щодо **процедурної** частини програми дослідження, то вона містить у собі принципівий (або стратегічний) план дослідження; обґрунтування вибіркової сукупності дослідження; визначення основних методів збору та аналізу емпіричних даних. До програми може додаватися **робочий план** дослідження, в якому визначаються його етапи, терміни проведення дослідження, оцінка необхідних ресурсів. Іноді робочий план не включається до програми, а виступає самостійним документом, що забезпечує проведення будь-якого соціологічного дослідження.

Як вже зазначалось, проведення емпіричного дослідження можливе лише за умов чіткого визначення **проблемної ситуації**, з опису якої розпочинається перша, методологічна частина програми дослідження. Зазвичай виокремлюють два аспекти проблемної ситуації - **предметний** та **гносеологічний**. Предметний аспект проблемної ситуації - це певне соціальне протиріччя між потребами суспільства в актуалізації тих чи інших бажаних для цього суспільства характеристик його окремих елементів (соціальних груп, інститутів тощо) чи вирішенні їх проблем та реальним станом цих елементів соціуму.

Гносеологічний аспект проблеми - це протиріччя між знанням про потреби суспільства або тих чи інших соціальних груп, спільнот у певних практичних діях, спрямованих на вирішення існуючих проблем, та незнанням того, завдяки чому (яким засобом, методом, способом, шляхом) ці дії можуть бути зреалізовані.

Визначення проблемної ситуації дозволяє виокремити об'єкт соціологічного дослідження. Зазначимо, що **об'єкт дослідження** - це носій

проблемної ситуації певна область соціальної реальності, сфера діяльності тих чи інших суб'єктів соціальної системи (індивідів, соціальних спільнот, інститутів). Об'єктом соціологічного дослідження можуть бути певні соціальні процеси, суспільні відносини, соціальні спільноти, соціальні організації тощо, в діяльності яких актуалізується певне соціальне протиріччя, що формулює проблемну ситуацію.

Отже, об'єкт дослідження – це реальність, на яку спрямований процес наукового пізнання.

Предметом дослідження є та частина об'єкту, його найбільш важливі характеристики, вивчення яких дозволить вирішити проблемну ситуацію.

Мета дослідження передбачає визначення його кінцевого результату, який може мати як теоретичну, так і прикладну значущість.

У відповідності до мети в програмі соціологічного дослідження формулюються його головні **завдання**, тобто питання, на які мають відповісти дослідники, щоб досягти поставленої мети.

Надзвичайно важливим елементом методологічної частини програми дослідження є **уточнення та інтерпретація його основних понять**. Уточнення та інтерпретація змісту понять, якими позначаються досліджувані феномени чи процеси, є поетапною операцією. Перший етап – це так звана **теоретична інтерпретація**, тобто переведення змісту проблемної ситуації у наукові терміни. Другий етап – це **емпірична інтерпретація**, тобто визначення емпіричних ознак досліджуваного феномену (кожне поняття «розкладається» на такі складові, які можуть бути досліджені завдяки тим чи іншим методам).

Визначення понять, в яких зазначаються правила фіксування відповідних емпіричних ознак у соціальній реальності, отримала назву **операціональної інтерпретації**. Наприклад, громадянську ідентичність тієї чи іншої групи українського суспільства можна вимірювати завдяки таким показникам, як відчуття її представників громадянами України, почуття гордості за неї, надання ціннісної значущості всім атрибутам державності, її

символіці (Конституції, прапору, гімну, знаменним історичним подіям, видатним особистостям, які шануються як національні герої і т.ін.), сприйняття України як своєї Батьківщини тощо.

Наступним підрозділом методологічної частини програми є **попередній системний аналіз об'єкту дослідження**. Такий аналіз здійснюється на підставі вивчення існуючої наукової літератури за темою дослідження, емпіричних даних, отриманих іншими дослідниками. Це дає можливість визначити, які характеристики, риси, властивості досліджуваного об'єкту вже вивчені, що потребує подальшого, більш глибокого дослідження, які існують проблемні зони, «білі плями», що до сих пір не вивчались та мають бути проаналізовані.

При розробці програми соціологічного дослідження найбільші складності у науковців зазвичай викликає формулювання **гіпотез дослідження**, тобто наукових припущень щодо можливих пояснень певних соціальних явищ та процесів. Гіпотези дослідження поділяються на **гіпотези-підстави** (це найбільш загальні гіпотези) та **гіпотези-наслідки** (вони виводяться з перших, покликані розкрити основні гіпотези та дозволяють довести або заперечити гіпотезу-підставу). Окрім того, виокремлюють **основні** та **неосновні гіпотези** (з огляду на основні та неосновні завдання дослідження); **первинні** та **вторинні** гіпотези (останні висуваються, якщо отримані під час дослідження дані не підтверджують первинні гіпотези); **описові** (містять припущення про наявні характеристики та властивості об'єкту дослідження) та **пояснювальні** (припущення щодо ступеня взаємодії складових елементів об'єкту, причинно-наслідкові зв'язки між ними) гіпотези.

Процедурна частина програми соціологічного дослідження розпочинається з викладання **принципового (або стратегічного) плану** дослідження, який має чотири основних варіанти: **формулятивний** (або **розвідувальний**) план (розробляється у тому випадку, коли дослідник має недостатню інформацію щодо об'єкту дослідження, що не дозволяє

сформулювати жодної гіпотези); **описовий (ескринтовний) план** (застосовується за умов достатніх знань про об'єкт дослідження (це дозволяє сформулювати описові гіпотези) з метою докладного опису його характеристик та особливостей); **аналітико-експериментальний план** (використовується, коли знань про об'єкт дослідження достатньо, щоб висунути пояснювальні гіпотези та охарактеризувати функціональні та причинно-наслідкові зв'язки між складовими частинами об'єкту); **план повторно-порівняльного дослідження** (такий план застосовується задля виявлення тенденцій розвитку тих чи інших соціальних процесів у певному часовому інтервалі).

Достовірність, надійність результатів соціологічного (кількісного) дослідження багато в чому залежить від точного розрахунку та обґрунтування **вибірки дослідження**. Отже, визначення вибірки (або вибіркової сукупності) є надзвичайно важливою процедурою у контексті підготовки соціологічного дослідження. Розраховуючи вибірку сукупність, соціолог перш за все з'ясовує питання щодо **одиниць дослідження** (або **одиниць спостереження**). В залежності від предмету дослідження його одиницею може бути окремий індивід (наприклад, студент), певна група (наприклад, студентська група), певна установа, заклад, організація (наприклад, вищий навчальний заклад), той чи інший акт поведінки (наприклад, акт протестної поведінки) тощо. Отже, **одиниця дослідження** – це елемент певного класу явищ, індивідів чи груп, які піддаються реєстрації та вимірюванню в межах того чи іншого соціологічного дослідження.

Наступним кроком соціолога є збір інформації щодо загальної чисельності соціальних об'єктів (індивідів, явищ тощо), які мають відношення до предмету дослідження, тобто загальної кількості одиниць спостереження, яка утворює **генеральну сукупність** дослідження. Так, якщо предметом дослідження є, наприклад, динаміка ціннісних орієнтацій українського студентства, то генеральною сукупністю такого дослідження

буде загальна чисельність студентів України. Суцільне обстеження⁴ всіх одиниць спостереження (у нашому випадку – студентів) практично не можливе (це надзвичайно важко в організаційному на фінансовому плані) і, головне, не потрібне. За умов коректно сформованої вибірки дослідження його результати можуть бути екстрапольовані (поширені) на всю генеральну сукупність. Отже, емпіричні соціологічні дослідження зазвичай є несуцільними. Вони здійснюються на певній частині генеральної сукупності, яка відбирається за чіткими правилами. Вибіркова сукупність, тобто певна частина елементів генеральної сукупності, яка, власне, й підлягає дослідженню, є своєрідною мікромоделлю генеральної сукупності. Для того, щоб вибірка сукупність була **репрезентативною**, тобто представляла характеристики генеральної сукупності дослідження, її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками та контрольними ознаками останньої.

Зазвичай у соціології виокремлюють **вибірки імовірнісні (випадкові)** та **цілеспрямовані**. До перших відносять власне випадкову вибірку, серійну вибірку (або гніздову, або вибірку угруповань). **Випадкова вибірка** – це такий метод її формування, при якому для *кожного* елементу генеральної сукупності існує імовірність потрапити до вибірки. **Серійна вибірка** (або гніздова, або вибірка угруповань) – це вибірка, за якої одиницями відбору є статистичні серії, тобто сукупності статистично різних одиниць, в якості яких можуть бути сім'я, шкільний клас, невеликі виробничі колективи (бригади, відділи тощо).

Одним із розповсюджених у соціології методів імовірнісної (випадкової) вибірки є метод **механічної вибірки**. Принцип такої вибірки полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності зводять у єдиний список і з нього через рівні інтервали (крок відбору) відбирають відповідну кількість респондентів. Крок відбору (K) розраховують за формулою: $K=N/n$,

---

⁴ Зазначимо, що суцільні обстеження (особливо за умов значного обсягу генеральної сукупності) в соціології практично не застосовується. Прикладом суцільного обстеження є перепис населення. Проте, перепис не є соціологічним дослідженням.

де N – величина генеральної сукупності, а n – величина вибіркової сукупності. Наприклад, ми проводимо дослідження серед студентів певного ЗВО, де $N=5000$ осіб, а $n=500$, тоді $K=5000/500=10$. Це означає, що із загального списку студентів цього ЗВО має бути відібраний кожний десятий.

Цілеспрямована вибірка здійснюється за допомогою таких методів: **стихійна** вибірка (зазвичай застосовується при телефонному або поштовому опитуванні), **основний масив** (коли до вибірки потрапляють 60-70% з генеральної сукупності) та **квотна вибірка**. Найбільш точним та широковживаним є метод **квотної вибірки**, який використовується за тих умов, коли соціолог, починаючи дослідження, має статистичні дані про вимірювані (контрольні) ознаки елементів генеральної сукупності. Отже, **квотна** (або **пропорційна**) – це вибірка, що відтворює структуру генеральної сукупності у вигляді квот (пропорцій) розподілу досліджуваних ознак. Кількість ознак (або критеріїв) квотної вибірки зазвичай не перевищує чотирьох. Найчастіше ними є *стать, вік, освіта*. В залежності від предмету, цілей, завдань та гіпотез дослідження до них можуть додаватися такі ознаки, як *район проживання, національність, рід діяльності* тощо.

В якості прикладу покажемо, що таке квотна вибірка за ознакою «стать». Якщо, скажімо, серед студентів того чи іншого вищого навчального закладу, де проводиться дослідження, 53% дівчат та 47% хлопців, то у вибірці цього дослідження також повинна бути дотримана ця пропорція.

Що стосується розрахунку обсягу вибірки, тобто визначення кількості **респондентів** – учасників певного соціологічного дослідження, які є джерелом отримання емпіричної інформації, то треба зазначити, що цей процес є досить складним. У межах курсу «Вступ до соціології» ми не вважаємо за доцільне викладення математичних процедур розрахунку вибірки соціологічного дослідження (тім більше, що це не входить до завдань цього навчального курсу). Підкреслимо лише деякі особливості розрахунку вибіркової сукупності. Перш за все зазначимо, що обсяг вибірки залежить від глибини аналізу, а також від того, який ступінь точності даних необхідний.

При цьому, чим більш *дисперсним (неоднорідним)* є склад об'єкту дослідження, тим більшим має бути обсяг вибірки, оскільки вона повинна відображати всю різноманітність досліджуваного об'єкту. Окрім того, при розрахунку вибіркової сукупності її реальний об'єм має бути дещо збільшеним у порівнянні з теоретично визначеним, що обумовлено можливою необхідністю **ремонту вибірки**, тобто її доповнення в процесі дослідження з певних причин (недоступність тієї чи іншої групи респондентів, порушення пропорційності вибіркової сукупності у порівнянні з генеральною тощо).

Наступним елементом процедурної частини програми соціологічного дослідження є обґрунтування вибору його **методів**, тобто способів побудови та обґрунтування соціологічного знання, сукупності засобів, процедур та операцій емпіричного та теоретичного пізнання соціальної дійсності. Методи соціологічного дослідження поділяють на: **методи збору інформації** (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент тощо); **методи обробки та аналізу даних** (факторний, кореляційний, регресивний, дисперсивний аналіз, ранжування, шкалування, індексування та інші); **методи побудови теорій** (дедуктивний, індуктивний, порівняльний, причинний, структурно-функціональний, генетичний, ідеографічний тощо).

В межах програми соціологічного дослідження зазвичай визначаються **методи збору емпіричної інформації**. У відповідності до існуючих у сучасній соціології методологічних⁵ підходів до аналізу соціальної реальності (зокрема, до так званих об'єктивістського та суб'єктивістського підходів) серед методів соціологічного дослідження виокремлюють **кількісні та якісні**.

Кількісні методи переважно застосовують прибічники об'єктивістського підходу, які вважають, що соціолог-дослідник, вивчаючи процеси, що відбуваються в суспільстві, повинен перш за все фіксувати та

---

⁵ У цьому контексті під **методологією** розуміють систему найбільш загальних принципів, положень та методів, які складають основу для даної науки.

аналізувати повторюваність та типовість явищ у *масових* соціальних процесах, фокусуючи увагу на їх об'єктивності, загальних рисах, зовнішній (суспільній) обумовленості. Метою такого вивчення є **пояснення** причин та вимір взаємозв'язків між тими чи іншими соціальними феноменами (явищами) та процесами, які виступають одиницями дослідження. Логікою аналізу при такому підході є **дедукція**, тобто спосіб отримання нового знання, який ґрунтується на тому твердженні, що певні властивості, характеристики, закономірності, притаманні певному класу явищ, процесів, предметів тощо властиві також кожному конкретному явищу, процесу і т.д., що належить до цього класу (тобто форма умовивіду від загального до часткового, одиничного).

Науковці, які звертаються до якісних методів дослідження, виходять з тієї точки зору, що соціальна взаємодія обумовлюється не зовнішніми чинниками, не впливом суспільних структур, а суб'єктивним сприйняттям людиною оточуючого світу. У зв'язку з цим, на думку прибічників «якісної» методології, у центрі уваги соціолога має бути окреме, приватне, суб'єктивне, особливе. Відповідно, метою соціологічного дослідження стає розуміння, інтерпретація та концептуалізація суб'єктивних значень, оцінок та почуттів респондентів, які і мають бути одиницями соціологічного аналізу. За цих умов логікою аналізу є **індукція**, тобто метод отримання нового знання про певний клас предметів, явищ, процесів, що будується на дослідженні окремих елементів цього класу та встановленні загальних для нього суттєвих ознак (умовивід від часткового до загального).

Проте, існування «кількісної» та «якісної» методології як прояв різних підходів до аналізу соціальної реальності не робить ці методології антагоністичними, категорично не сумісними. Це обумовлюється тим, що джерелом функціонування суспільства, його розвитку є не тільки такі об'єктивні феномени, як соціальні структури, які забезпечують певний соціальний порядок, тобто упорядковують соціальні взаємодії, але й унікальний суб'єктивний досвід окремої людини. Тому сьогодні багато

соціологів, здійснюючи емпіричне дослідження, використовують як кількісні, так і якісні методи збору соціологічної інформації.

До **кількісних методів**, які одержали свою назву завдяки тому, що отримана за їх допомогою інформація може бути представлена у кількісному вигляді, перш за все треба віднести метод **опитування**, який представлений такими дослідницькими процедурами, як **анкетування** та **інтерв'ю**. Опитування як метод безпосереднього або опосередкованого збирання первинної вербальної (словесної) інформації поділяють на **заочні** (наприклад, поштові, пресові опитування) та **прямі, стандартизовані** (за наперед розробленим планом) і **нестандартизовані** (вільні), **одноразові** і **багаторазові**, а також **опитування експертів**.

Основним інструментом **анкетування**, тобто такого різновиду опитування, який не передбачає прямого контакту дослідника (анкетера) з респондентом, є опитувальник або анкета. Запитання, які формулюються в анкеті, виконують надзвичайно важливу функцію – функцію дослідницького інструменту, за допомогою якого соціолог отримує необхідну інформацію стосовно предмету свого дослідження. Саме тому існують жорсткі вимоги до формулювання запитань в анкеті, її структури тощо. Так, **анкета** повинна мати такі структурні елементи, як **вступ** (звернення до респондентів та короткий виклад теми, мети та завдань дослідження; назва організації, яка його проводить; інструкція щодо процедури заповнення анкети; посилання на анонімність опитування та використання його результатів виключно у наукових цілях); **блоки простих, нейтральних за змістом запитань**, які забезпечують полегшене входження респондентів у процес опитування, пробуджують їх зацікавлення, вводять у коло обговорюваних проблем; **блоки більш складних запитань**, які вимагають аналізу і роздумів, активізації пам'яті, підвищеної зосередженості й уваги (цей блок є найбільш важливим, оскільки завдяки йому соціолог отримує основну первинну соціологічну інформацію); **в останньому блоці запитання мають бути достатньо простими**, знімати психологічну напруженість у респондентів;

«паспортичка», тобто блок із запитаннями, що розкривають соціально-демографічні, професійно-освітні, етнічні, культурні та інші характеристики респондентів (стать, вік, освіта, сімейний стан, місце проживання, національність, рідна мова, ставлення до релігії, професійна підготовка, рід діяльності, місце роботи, стаж роботи тощо).

Запитання, які включають до тих чи інших блоків анкети, можуть бути різних типів. Так, є так звані **закриті** запитання, тобто такі, що містять більш-менш повний набір варіантів відповідей. Даючи відповідь на таке запитання, респондент позначає той варіант, який відповідає його думці. Різновидами закритих запитань є **альтернативні** запитання (передбачають вибір респондентом лише *одного* варіанту відповіді); **запитання-меню** (неальтернативні закриті запитання, відповідаючи на які респондент може обрати декілька варіантів відповідей); **запитання типу «так» - «ні»**; **«шкальні» запитання**, тобто запитання, за допомогою яких можна не просто зафіксувати наявність або відсутність певної ознаки чи ставлення до того чи іншого твердження, а оцінити міру її вираженості.

Найчастіше у соціологічному інструментарії (анкеті або бланку стандартизованого інтерв'ю) застосовують так звані **напівзакриті** запитання, які є комбінацією закритих і відкритих запитань. У таких запитаннях спочатку наводяться можливі варіанти відповідей, а наприкінці залишають місце для власної відповіді респондента.

Відкритими називають запитання, які не містять варіантів відповідей. Респондент, відповідаючи на відкрите запитання, повинен дати на нього власну відповідь і записати її на відведеному для цього в анкеті місці.

Що стосується вимог до формулювання будь-якого запитання соціологічного інструментарію, то вони полягають перш за все у тому, щоб запитання було чітким та стислим (не більше 11-15 слів); однозначним (тобто сприймалися респондентами у тому ж сенсі, в якому його сприймає й дослідник); не містило в собі слів, які не належать до загальноповсякденної лексики (наприклад, певні наукові терміни, яких респондент може не знати);

не складалось би з двох чи більше запитань, на які треба давати різні відповіді; не було тенденційним, тобто не містило в собі «підказку» до відповіді, яка б підтверджувала гіпотезу дослідника, тощо.

Окрім анкетного, існує такий різновид опитування, як **інтерв'ю**. У соціології інтерв'ю називають такий спосіб отримання первинної соціологічної інформації, який передбачає безпосередній контакт дослідника (інтерв'юєра) з респондентом. Інтерв'ю бувають **індивідуальні** та **групові**, **стандартизовані** (або **формалізовані**), тобто такі, що передбачають використання опитувальника з чітко визначеними порядком та формулюваннями запитань, та **нестандартизовані** (або **неформалізовані**), тобто такі, що передбачають лише план інтерв'ю, в якому визначаються головні теми (проблеми, що обговорюватимуться під час інтерв'ю); **напівстандартизовані** (чи **напівформалізовані**) інтерв'ю, тобто такий різновид інтерв'ю, в якому застосовуються заздалегідь визначені теми та запитання, але інтерв'юєру надається більша свобода в постановці, порядку та формулюванні запитань.

Метод опитування є, як зазначалось, найбільш поширеним методом соціологічного аналізу суспільства. Серед достатньо розповсюджених треба назвати такі методи, як **спостереження** та **аналіз документів**. Перший із них (спостереження) є універсальним методом наукового пізнання. Дослідження у будь-якій галузі наукового знання (природничий чи соціогуманітарний) розпочинається саме з спостереження того чи іншого явища чи процесу, що відбувається чи то у природі, чи то у суспільстві та виступає об'єктом цього дослідження.

У соціології спостереженням називається метод збирання первинної інформації шляхом **безпосередньої реєстрації** дослідником подій, явищ та процесів, що відбуваються за певних умов. Найчастіше метод спостереження застосовується при дослідженні поведінки людей та їх спілкування в групі як у контексті їх повсякденності, так і у тих чи інших екстремальних (у тому числі конфліктних) ситуаціях.

Для того, щоб спостереження було визнано *науковим* методом аналізу суспільних явищ та процесів (зокрема, методом соціологічного аналізу), його результати мають бути **зафіксовані у щоденниках, протоколах або картках** спостереження.

В залежності від цілей та завдань соціологічного спостереження, положення та ролі спостерігача щодо ситуації, яка вивчається, ступеня формалізації дослідницької процедури, умов її організації тощо виокремлюють такі **різновиди спостереження: нестандартизоване** (такий спосіб вивчення соціальних явищ та процесів, при якому визначається лише об'єкт спостереження, проте дослідник не визначає заздалегідь, які саме елементи процесу, події, ситуації, що вивчається, він буде спостерігати); **стандартизовані** (такий спосіб збору емпіричної соціологічної інформації, при якому заздалегідь визначаються не тільки об'єкт та предмет аналізу, але й ті елементи досліджуваного процесу, що мають найбільшу значущість для досягнення мети та вирішення задач дослідження); **невключене** (зовнішнє) (спосіб дослідження, при якому дослідник знаходиться поза об'єкту, який він вивчає, тобто він досліджує його, так би мовити, з боку, не беручи участь у подіях, які вивчає); **включене** (спосіб дослідження, при якому дослідник у тій чи іншій мірі безпосередньо включений у процес, який він вивчає, знаходячись у прямому контакті з індивідами (групами), що ним досліджуються, та беручи разом з ними участь у певній сфері діяльності); **польове** (здійснюється у природних для об'єкта умовах: на тому чи іншому підприємстві, школі, вищому навчальному закладі тощо); **лабораторне** (спосіб збору соціологічної інформації, який здійснюється у штучно створених для групи, що спостерігається, та контрольованих дослідниками умовах); **систематичне** (спостереження, яке здійснюється за чітко визначеним графіком, з регулярною фіксацією заздалегідь обумовлених ознак, ситуацій, процесів та дій); **епізодичне** (спостереження, в межах якого фіксація явищ та подій, що вивчаються, здійснюються за відсутності чіткого регламенту їх реєстрації у певних часових інтервалах чи на різних етапах їх

протікання); **випадкове** (спостереження, при якому одиниці та терміни заздалегідь не передбачаються, тому дослідник спостерігає та фіксує цікаві, такі що, з його точки зору, заслуговують на увагу, факти та події соціального життя); **одномоментне** (спостереження, яке фіксує одне явище чи одну подію, що відбувається у певному місці та у певний час); **панельне** (неодноразове, систематичне, пролонговане у часі спостереження за одним і тим же об'єктом, що здійснюється через певні часові інтервали з метою виявлення змін, які відбуваються з цим об'єктом) та інші.

Спостереження можна одночасно віднести і до кількісних, і до якісних методів збору соціологічної інформації, оскільки отримані за його допомогою дані можуть бути як у формі тексту, тобто якісної інформації, та оброблятися відповідними методами (див. про це далі), так і у кількісній формі (у тому випадку, коли спостереження здійснюється завдяки застосуванню стандартизованих карток (протоколів, щоденників) реєстрації феноменів чи процесів, що спостерігаються), а, отже, можуть бути оброблені за допомогою комп'ютерних програм.

До, так би мовити, напівкількісних (чи напівякісних) методів соціологічного дослідження можна віднести і такий метод, як **аналіз документів**. У соціології цей метод визначається як сукупність методичних засобів та процедур, що застосовуються для отримання із документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вивчення певних соціальних процесів та явищ.

Зазначимо, що в соціології **документом** називається **фіксована** у будь-який спосіб **інформація** (друковані тексти, фото-, кіно-, аудіо-, відеоматеріали, статистичні дані тощо).

Документи можна класифікувати за мелькома критеріями. Так, за **значущістю** документи поділяють на **офіційні** (закони, укази, декларації, розпорядження, накази тощо) та **неофіційні** (особисті листи, щоденники, заяви, скарги, сімейні альбоми, домашні відео тощо). За **формою викладення** документи можна поділити на **статистичні** (статистичні звіти,

збірники статистичних матеріалів, що містять економічні та соціальні показники розвитку країни, динаміку народжуваності, смертності, матеріального становища населення, рівня його освіченості тощо) та **текстові** (вербальні), тобто такі, в яких інформація представлена у словесній формі (листи, газети, книжки тощо). За **способом фіксації** інформації виокремлюють такі різновиди документів: **письмові** (рукописи, книжки, пресові повідомлення, різного роду документальні свідоцтва: про народження, одруження, службовий статус, право на володіння певним майном(власністю) тощо), **іконографічні**, тобто такі, що сприймається візуально (твори живопису, кіно- та фотодокументи, відеозаписи тощо), **фонетичні**, тобто такі, що зорієнтовані на слухове сприйняття (грамплатівки, магнітофонні записи, аудіодиски тощо). За критерієм **авторства** документи поділяють на **індивідуальні** (листи, заяви тощо) та **колективні** (створені декількома авторами) (звернення до депутатів, уряду, до населення країни, декларації про наміри певної групи, партії, руху тощо).

До найважливіших джерел соціологічної інформації належать документи, які створюються спеціально для цілей дослідження: анкети, опитувальники, бланки інтерв'ю, тести, протоколи (щоденники) спостережень тощо.

Особливістю документальної інформації є те, що вона містить дані не тільки про об'єкт дослідження, а й про ставлення до нього автора (чи авторів) документу. Завдання дослідника полягає в тому, щоб відповідним чином реконструювати документальну реальність, враховуючи суб'єктивний контекст появи документу.

Як підкреслювалось вище, в залежності від мети дослідження, засобів отримання документальної інформації вона може мати як кількісний, так і якісний характер. Якісну інформацію дослідник отримує завдяки так званому **традиційному аналізу документів**, під яким розуміють сукупність певних логічних побудов, спрямованих на розкриття основного змісту матеріалу, що вивчається. Кількісну інформацію можна отримати за допомогою

формалізованого методу аналізу документів, а саме завдяки **контент-аналізу**. Цей метод аналізу документів спрямований на вилучення соціологічної інформації із великих масивів документальних джерел. Він ґрунтується на виявленні певної сукупності кількісних, статистичних характеристик текстів (повідомлень). При цьому передбачається, що кількісні характеристики змісту документів, які вивчаються, відображують деякі сутнісні особливості соціальних явищ та процесів, що досліджуються. Наприклад, тематика телепередач, час, що надається цим передачам тими чи іншими телекомпаніями, у певній мірі відображують інтереси глядацької аудиторії, інформаційну політику даного джерела інформації та існуючі у суспільстві норми їх взаємодії. Контент-аналіз засновується на стандартизації процедур пошуку, виокремлення та підрахунку у змісті документу, що вивчається, так званих **одиниць аналізу**, якими можуть бути окремі слова (терміни, імена політичних чи громадських діячів, назви партій, рухів, організацій, географічні назви тощо), вирази, судження, оцінки, точки зору, аргументи, що представлені у формі речень, абзаців, фрагментів текстів, а також різні види публікації (за тематикою, жанром, типом і т. ін.). Визначення одиниць аналізу, які мають підраховуватися, залежать від цілей дослідження.

Ще одним методом одержання соціологічної інформації, який також можна віднести як до кількісних, так і до якісних методів, є **експеримент**.

Експериментом у соціології називають засіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок діє на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати. Загальна логіка експерименту полягає в такому: вибір експериментальної групи; створення для неї незвичної (експериментальної) ситуації (тобто сукупності умов, за яких відбувається експеримент); вплив на групу певного чинника; простеження скерованості, закономірностей і сталості зміни характеристик, які цікавлять дослідника. Характеристики,

яких було досягнуто внаслідок дії введеного чинника, називають контрольними.

Існують різні види експерименту. Так, експеримент може бути **природним**. Він здійснюється з групами учасників, які існують незалежно від експериментатора (наприклад, шкільні класи, студентські групи тощо). Такий вид експерименту найчастіше використовується в педагогіці, зокрема з метою перевірки ефективності тих чи інших навчальних методик.

Серед різновидів експерименту також виокремлюють **польові** (коли група перебуває у природних умовах свого функціонування) і **лабораторні** (коли експериментальну ситуацію і групи формують штучно). Вирізняють також експерименти **лінійні** (коли аналізу підлягає одна й та сама група) і **паралельні** (коли в експерименті беруть участь дві групи: контрольна зі сталими характеристиками й експериментальна зі змінними характеристиками).

За *характером об'єкту і предметом дослідження* розрізняють **соціологічні, економічні, правові, соціально-психологічні, педагогічні** та інші експерименти. За *специфікою поставленого завдання* експерименти поділяють на **наукові** (які мають на меті отримання нового знання) і **прикладні** (мають на меті отримання практичного ефекту). За *характером експериментальної ситуації* є експерименти **контрольовані і неконтрольовані**.

Оскільки проведення експерименту в соціології пов'язано з певним втручанням у життя людей, наслідки якого можуть бути непередбачуваними, мати негативний характер, дослідники вкрай рідко вдаються до такого методу. Окрім того, здійснення експерименту вимагає великих коштів.

Специфічний ракурс аналізу соціальної реальності забезпечують **якісні методи** соціологічного дослідження, які, на відміну від кількісних методів, перед усім спрямовані на пізнання тих сенсів і значень, які надає індивід різним судженням та діям, тим чи іншим соціальним феноменам та процесам, ситуації у суспільстві в цілому. Якісні методи є незамінними як у випадку

дослідження певного нового явища або групи, про які дослідник має недостатньо інформації навіть для формулювання основних гіпотез, так і за необхідності глибокого аналізу певного явища, дослідження якого неможливо здійснити за допомогою лише кількісних методів.

До основних методів якісного дослідження належать такі: **кейс-стаді** (case-study) – вивчення унікального об'єкту, його взаємозв'язків з іншими об'єктами (об'єктом може виступати окремий випадок або звичайна чи екстремальна ситуація, в якій функціонує той чи інший об'єкт); **етнографічний метод**, який передбачає багатосторонній аналіз повсякденної практики певної спільноти (заснований на дослідженні культури даної спільноти (її норм, цінностей, міфів), передбачається, що дана спільнота відрізняється за стилем та нормами поведінки від основної маси населення); **історичні дослідження** (описують суб'єктивний досвід переживання певних історичних подій (джерелами інформації в даному випадку можуть бути мемуари, щоденники, листи, офіційні свідоцтва тощо); **історія сім'ї** (дослідження взаємодії сім'ї та суспільства протягом декількох поколінь, ретрансляція культурного капіталу сім'ї, трансмісія соціального статусу, гендерних стереотипів тощо); **історія життя людини** (біографічні інтерв'ю, коли людина розповідає про себе і своє життя); **метод фокусованого групового інтерв'ю; індивідуальні глибинні інтерв'ю.**

Найпоширенішими якісними методами є фокусовані групові інтерв'ю та індивідуальні глибинні інтерв'ю.

Фокусовані групові інтерв'ю – це метод дискусії в групах, яка проводиться за заздалегідь розробленим сценарієм, невідомим респондентам до початку дослідження. Цей метод використовується, зокрема, для перевірки гіпотез щодо певних, раніше невідомих соціальних проблем. Ідея проведення фокусованих групових інтерв'ю заснована на гіпотезі про те, що за допомогою кількісних методів, зокрема масового анкетування, фіксується ідеологізований зріз масової свідомості, орієнтований на відтворення стандартних суспільних норм та ідеологічних штампів. У процесі

фокусованого групового інтерв'ю особлива увага приділяється фіксації емоційного ставлення до тих чи інших суспільних проблем або явищ. Це вимагає дотримання таких правил: чисельність групи не повинна перевищувати 10 осіб, щоб усі учасники мали змогу брати участь у дискусії; члени групи обираються випадково, з дотриманням правил квотної вибірки, учасники дискусії не повинні бути знайомими один з одним; до початку бесіди вони не повинні бути поінформованими про тему і мету дослідження.

Фокусовані групові інтерв'ю дозволяють виявити не тільки спрямованість вибору респондента, а й його мотивацію, набір пояснювальних схем, якими респондент аргументує свою поведінку.

Індивідуальні глибинні інтерв'ю – це інтенсивне та детальне інтерв'ю, що спрямовано на виявлення невідомих змінних глибинних психологічних пластів особистісної свідомості, недосяжних при стандартизованих інтерв'ю. Індивідуальне глибинне інтерв'ю як якісний метод дослідження використовується з різною метою. По-перше, таке інтерв'ю застосовують для зондажу громадської думки щодо різноманітних питань суспільного життя, по-друге, до нього звертаються, коли необхідно дослідити орієнтації та мотиви поведінки людини у тій чи іншій повсякденній або незвичайній для неї ситуації. Нарешті, глибинне інтерв'ю використовують у розвідувальному дослідженні.

Зазначимо, що програму соціологічного дослідження можна визнати повноцінною, коли в ній міститься не лише перелік методів збирання первинної соціологічної інформації, а й обґрунтування їх вибору; продемонстровано зв'язок методів збору інформації з цілями, завданнями та гіпотезами дослідження.

Окрім того, обов'язковим елементом програми дослідження є визначення комп'ютерних програм, за допомогою яких здійснюватиметься обробка первинної соціологічної інформації. Наприклад, у разі проведення анкетування комп'ютерна обробка одержуваної інформації може здійснюватися за допомогою: вітчизняної програми ОСА (обробка

соціологічних анкет), розробленої відомим українським соціологом А.Горбачиком, яка нині існує у кількох варіантах, а також, американської програми SPSS (статистична програма для соціальних наук).

Отже, ми схарактеризували такий етап підготовки емпіричного соціологічного дослідження, як розробка його програми.

Важливим з точки зору чіткої організації та проведення соціологічного дослідження є такий **етап** його підготовки, як **складання робочого плану та графіку виконання робіт**, де визначаються зміст та терміни здійснення певних процедур дослідження, відповідальні за ті чи інші етапи дослідницької роботи тощо.

Наступний **етап** – це **розробка методики дослідження** або його **інструментарію**. Виходячи з положень програми, в яких обґрунтовується вибір методів дослідження, соціолог чи певний дослідницький колектив розробляє конкретні інструменти дослідження: анкети, бланки стандартизованих інтерв'ю, гайди (сценарії) фокусованих групових інтерв'ю тощо.

На наступному **етапі** відбувається **пілотаж** (перевірка) розробленого інструментарію завдяки проведенню пілотажного дослідження. Для перевірки, наприклад, якості анкети в межах пілотажу необхідно опитати за цією анкетною не більше 50 респондентів. Завдяки виявленим під час пілотажного дослідження недолікам, помилкам у формулюванні тих чи інших питань, у структурі анкети, стандартизованого інтерв'ю чи будь-якого іншого інструментарію у їх текст вносяться відповідні поправки та уточнення.

Після розрахунку вибіркової сукупності дослідження, який здійснюється на підставі критеріїв вибірки, обґрунтованих у програмі, відбувається тиражування інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо) та інших методичних матеріалів (інструкцій для анкетерів та інтерв'юєрів тощо).

Ще одним **етапом** підготовки дослідження є **формування та інструктаж групи** безпосередніх **виконавців** (анкетерів, інтерв'юєрів і т.д.) дослідження на його польовому етапі.

Цим етапом закінчується підготовчий період організації соціологічного дослідження. Після нього розпочинається **оперативний етап збору** даних (або **польовий етап**).

На цьому етапі відбувається узгодження ходу виконання польових робіт безпосередньо на об'єктах дослідження (у тих чи інших організаціях, установах тощо); підготовка необхідних технічних засобів, приміщень, транспорту тощо; складання графіку польових робіт; збір первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм; первинна перевірка заповнення інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо); контроль процесу опитування та дотримання вимог до його методики.

Наступний **етап** – це **розробка методики дослідження** або його **інструментарію**. Виходячи з положень програми, в яких обґрунтовується вибір методів дослідження, соціолог чи певний дослідницький колектив розробляє конкретні інструменти дослідження: анкети, бланки стандартизованих інтерв'ю, гайди (сценарії) сфокусованих групових інтерв'ю тощо.

На наступному етапі відбувається **пілотаж** (перевірка) розробленого інструментарію завдяки проведенню пілотажного дослідження. Для перевірки, наприклад, якості анкети в межах пілотажу необхідно опитати за цією анкетой не більше 50 респондентів. Завдяки виявленим під час пілотажного дослідження недолікам, помилкам у формулюванні тих чи інших питань, у структурі анкети стандартизованого інтерв'ю чи будь-якого іншого інструментарію у їх текст вносяться відповідні поправки та уточнення.

Після розрахунку вибіркової сукупності дослідження, який здійснюється на підставі критеріїв вибірки, обґрунтованих у програмі, відбувається тиражування інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо) та

інших методичних матеріалів (інструкцій для анкетерів та інтерв'юєрів тощо).

Ще одним **етапом** підготовки дослідження є **формування та інструктаж групи** безпосередніх **виконавців** (анкетерів, інтерв'юєрів і т.д.) дослідження на його польовому етапі.

Цим станом закінчується підготовчий період організації соціологічного дослідження. Після нього розпочинається **оперативний етап збору** даних (або **польовий етап**).

На цьому етапі відбивається узгодження ходу виконання польових робіт безпосередньо на об'єктах дослідження (у тих чи інших організаціях, установах тощо); підготовка необхідних технічних засобів, приміщень, транспорту тощо; складання графіку польових робіт; збір первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм; первинна перевірка заповнення інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо); контроль процесу опитування та дотримання вимог до його методики.

Наступний **етап** – це **підготовка отриманої первинної інформації до її опрацювання та комп'ютерної обробки**. Цей етап передбачає розробку інструкції для вибракування неправильно заповнених анкет, вибракування непридатних для обробки анкет; виписування отриманих відповідей на відкриті запитання для їх подальшої типологізації; розробку інструкції щодо кодування закритих питань; складання програми для комп'ютера або адаптацію вже існуючих програм обробки отриманої інформації; перенесення отриманої інформації з анкет у комп'ютер; обробку первинної соціологічної інформації на комп'ютері; аналіз результатів дослідження і підготовку попереднього звіту.

Останній етап емпіричного соціологічного дослідження – це **формулювання висновків і рекомендацій та публікація отриманих результатів**. На цьому етапі відбувається обговорення та доопрацювання попереднього звіту, підготовка остаточного звіту, висновків і рекомендацій за підсумками дослідження; підготовка і затвердження аналітичної довідки за

підсумками дослідження для органів управління, зацікавлених сторін, замовників і т.д..

Формулювання та викладення підсумків дослідження у вигляді звіту чи публікації (наукової статті, індивідуальної чи колективної монографії, збірника наукових праць тощо) є важливим етапом його організації та проведення, адже дає читачу можливість самостійно проаналізувати обґрунтованість та достовірність сформульованих висновків, а також скористатися емпіричними даними для постановки завдань подальшого емпіричного вивчення конкретної суспільної проблеми.

Отже, ми проаналізували **структуру соціологічної системи знання**, в тому числі визначили три його рівні; загальні соціологічні теорії, спеціальні соціологічні теорії (або теорії середнього рівня) та знання, здобуті за допомогою емпіричних соціологічних досліджень.

Зазначимо, що всі ці рівні соціологічного знання тісно пов'язані між собою. Емпірична база соціологічного знання – згруповані та узагальнені соціальні факти, які розглядаються під кутом зору різноманітних теоретичних підходів, у свою чергу, стають необхідним підґрунтям для побудови та розвитку як теорій середнього рівня, так і загальносоціологічних теорій. Отже, подальший розвиток соціології як цілісної системи наукового знання пов'язаний з розвитком теоретичної та методичної бази соціологічних досліджень, що має позначитися на розвитку і загальносоціологічних, і спеціальних соціологічних теорій.

Питання для самоконтролю знань

1. Схарактеризуйте основні елементи структури соціологічного знання.
2. Що таке фундаментальна та прикладна соціологія?
3. Поняття та феномени теоретичної та емпіричної соціології.
4. Побудуйте схему структури сучасної теоретичної соціології.
5. Що означають поняття «макросоціологія» та «мікросоціологія»?

6. Назвіть та надайте стислу характеристику основних макросоціологічних теорій.
7. Які теорії сучасної соціології можна віднести до мікросоціологічних? Наведіть приклади таких теорій, їхні основні ідеї та персоналії.
8. Чим відрізняються макро- та мікросоціологічний підходи до аналізу суспільства?
9. Побудуйте схему рівнів соціологічного знання.
10. Як пов'язані між собою вищий, середній та нижчий рівень соціологічної системи знання?
11. Що означає поняття «загальносоціологічна теорія»?
12. Хто і коли ввів до наукового обігу поняття «теорії середнього рівня»?
13. Чим відрізняються теорії середнього рівня (чи спеціальні соціологічні теорії) від загальносоціологічних теорій?
14. Що є предметом соціологічних теорій середнього рівня? Назвіть та коротко схарактеризуйте деякі з цих теорій.
15. Що, за Т. Куном, означає поняття «наукова парадигма»?
16. Чому соціологію називають поліпарадигмальною (чи мультипарадигмальною) наукою?
17. Як класифікує соціологічні парадигми Дж. Рітцер?
18. Чим пояснюється поліпарадигмальність соціологічної науки?
19. Що таке «емпіричне соціологічне дослідження»?
20. Класифікація емпіричних соціологічних досліджень, її критерії.
21. Назвіть основні етапи підготовки та проведення соціологічного емпіричного дослідження.
22. Що таке програма соціологічного дослідження? Назвіть та коротко опишіть основні елементи методологічної та процедурної частини програми дослідження.
23. Що таке проблемна ситуація дослідження?
24. Що означає поняття «гіпотеза» в науці? Як класифікують гіпотези соціологічного дослідження?

- 25.Що таке генеральна сукупність та вибіркова сукупність соціологічного дослідження?
- 26.Назвіть основні типи вибірки соціологічного дослідження. Надайте коротку характеристику квотній виборці.
- 27.Що означає поняття «репрезентативність вибірки»?
- 28.Назвіть основні методи збирання соціологічної (емпіричної) інформації.
- 29.Чим відрізняються кількісні та якісні методи збору соціологічних даних? Назвіть основні з них.
- 30.Дайте характеристику таким методам опитування, як анкетування та інтерв'ю. Назвіть їхні основні різновиди.
- 31.Що таке «закрите» та «відкрите» запитання анкети? Наведіть приклади таких запитань.
- 32.За яких умов спостереження вважається методом соціологічного аналізу? Назвіть основні різновиди спостереження як методу соціології.
- 33.Схарактеризуйте такий метод соціологічного дослідження, як аналіз документів.
- 34.Що таке соціологічний експеримент?
- 35.Назвіть основні якісні методи збору соціологічної інформації.

Навчально-методичне забезпечення курсу:

Сокурянська Л. Г. Вступ до соціології : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 206 с. URL: http://sociology.karazin.ua/images/docs/metod_books/vstyp_do_sociology.pdf

Рекомендована література

Основна:

1. Бауман З. Мислити соціологічно. Вступ. Навіщо потрібна соціологія? // Гуменюк Л. Й. Соціологія : хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019.

- https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1/1/%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9B.%20%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%AF_%D1%85%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D1%82.1.pdf
2. Гідденс Е. Соціологія : пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. 726 с. <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html>
  3. Конверський А. Є. та ін. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / За ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
  4. Паніотто В., Харченко Н. Методи опитування : підручник. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 342 с.
  5. Попова І. М. Соціологія. Пропедевтичний курс : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Тандем, 1996. 271 с.
  6. Соціологія : Терміни, поняття, персоналії : Навчальний словник-довідник / за ред. В. М. Пічі. Київ : Каравела, 2002. 480 с.
  7. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. 4-те вид., перероб. і допов. Київ : ТОВ «Знання»; КОО, 2008. 566 с.
  8. Черниш Н. Й. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання / 5-те вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.
  9. Юрій М. Ф. Соціологія : підручник. Київ : Дакор, 2004. 548 с.
  10. Якуба О. О. Соціологія : навч. посіб. для студ. Харків : Константа, 1996. 192 с.

Додаткова:

1. Барвінський А. О. Соціологія : Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.

2. Брейс А. Анкетування: Розробка опитних листів, їх роль і значення при проведенні ринкових досліджень / пер. з англ. Дніпропетровськ : Баланс Бізнес Букс, 2005. 336 с.
3. Вакуленко С. М. Соціологія сім'ї: навчально-методичний посібник для викладачів та студентів. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. 159 с.
4. Єрьоміна І. Д. Соціологія : навч. посіб. Суми : Довкілля, 2005. 284 с.
5. Соціологія : підручник / за ред. Н. П. Осипової. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
6. Юрій М. Ф. Соціологія. Київ : Дакор, 2004. 552 с.
7. Бахрушин, В. Є. Методи аналізу даних. Запоріжжя: КПУ. 2011. URL: <http://kist.ntu.edu.ua/textPhD/metDataManing.pdf>
8. Василенко, О. А., & Сенча, І. А. Математично-статистичні методи аналізу в прикладних дослідженнях. Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова. 2012. URL: http://www.dut.edu.ua/ru/uploads/1_377_27629033.pdf
9. Відкритий посібник з відкритих даних. 2018. Available at: <http://socialdata.org.ua/manual2/>
10. Горбачик А. П., Сальнікова С. А. Аналіз даних соціологічних досліджень засобами SPSS: навч. посіб. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008.
11. Грицюк П.М., Остапчук О.П. Аналіз даних : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2008. URI: <http://ep3.nuwm.edu.ua/id/eprint/14727>
12. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології : навчальний посібник / А. Г. Гуляєва та ін. Дніпро : НМетАУ, 2017. 230 с
13. Кислова О. М., Кузіна, І. І. Методи аналізу та комп'ютерної обробки соціологічної інформації. Харків : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. URL: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/16069>
14. Марченко А. М. Аналіз фотографічних зображень у соціології: можливості та обмеження // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. Випуск 17.

15. Математико-статистичні методи в соціології : навч. посіб. для студентів ВНЗ / Г. І. Білушак, І. В. Когут; Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів : Сорока Т. Б., 2016. 111 с.
16. Організація діяльності соціологічних служб : навч. посіб. для студентів ВНЗ / Л. В. Калашнікова ; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2016. 191 с. : табл. Бібліогр.: С. 143-150.
17. Основи соціології : підручник / Є. Б. Тихомирова. Рівне : Перспектива, 2007. 333 с.
18. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій / 2-е видання, доповнене. Київ. 2007.
19. Паніотто В. І., Максименко В. С., Харченко Н. М. Статистичний аналіз соціологічних даних. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004.
20. Панченко Л. Ф. Грамотність у галузі даних: визначення, підходи, напрями формування. Вісник НТУУ" КПІ" Політологія. Соціологія. Право. 2019. № 3 (43). С. 118-126.
21. Паянок Т. М., Задорожня Т. М. Статистичний аналіз даних: навчальний посібник. Ірпінь : Університет державної фіскальної служби України. 2020. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/handle/123456789/4900>
22. Попова І. М. Соціологія. Пропедевтичний курс : Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Тандем, 1996. 271 с.
23. Сальнікова С. А. Вибірка у соціологічному дослідженні : підручник. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 252 с.
24. Фетісов В. С. Пакет статистичного аналізу даних STATISTICA : навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/32/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D1%83%20%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85%20ST>

ATISTICA.pdf

25. Якісні дослідження в соціологічних практиках : навч. посіб. / за ред.
Н. Костенко, Л. Скокової. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2009. 400 с.